

GERÇEK POTANSİYELLİK: BİR ALFRED NORTH WHITEHEAD İNCELEMESİ

Egemen TABANLI*

ÖZ

Batı felsefesinde yüzyıllarca hâkim olan Aristotelesçi metafizik şema, her varlığı kendi kendisine özdeş olarak ortaya koyan ve dolayısıyla her varlığı kendisinden ibaret sayan bir ülküyü benimsemiştir. Bu kapsamda her tekil varlık kendi kendisiyle, dolayısıyla kendi potansiyelliğiyle sınırlıdır. Tekil varlığın potansiyelliği, sadece kendi varoluşu çerçevesinde değerlendirilmektedir. Whitehead'in dayanışmayı merkeze oturtan kozmolojik şeması, her varlığı, kendi ötesine geçmeye kayıtlı bir potansiyellik düşüncesini devreye sokmak istemektedir. Bu minvalde her varlık, kendi ötesi için potansiyel bir veridir (datum). Kendi ötesindeki bir yaratıcılık potansiyelliğidir. Bu çalışma, Whitehead'in felsefesindeki gerçek potansiyellik düşüncesini ele almakta ve onu daha görünür kılmayı hedeflemektedir.

Anahtar sözcükler: gerçek potansiyellik, edimsel varlık, yayılımsal süreklilik, somutlaşma, kavrayış.

REAL POTENTIALITY: AN ANALYSIS OF ALFRED NORTH WHITEHEAD

ABSTRACT

The Aristotelian metaphysical scheme that dominated Western philosophy for centuries adopted an ideal that posits every being as identical to itself and therefore considers every being as consisting of itself. In this context, every singular being is limited to itself, and therefore to its own potentiality. The potentiality of a singular being is evaluated only within the framework of its own existence. Whitehead's cosmological scheme, which places solidarity at the center, wants to bring into play the idea of a potentiality that registers every being to go beyond itself. In this respect, every being is a potential data (datum) for beyond itself. It is a potentiality of creativity beyond itself. This study deals with the idea of real potentiality in Whitehead's philosophy and aims to make it more visible.

Keywords: real potentiality, actual entity, extensive continuum, concrescence, prehension.

*Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Felsefe Bölümü. Ankara / Türkiye.
E-mail: egementabanli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6867-0068

Makalenin geliş tarihi: 07.02.2023
Makalenin kabul tarihi: 26.04.2023

Submission Date: 07 February 2023
Approval Date: 26 April 2023

Giriş

Aristoteles, potansiyellik ve edimselliği karşı karşıya getirmiş ve bu karşıtlığı Batı felsefesi ve bilimine miras bırakmıştır.¹ Bu mirasın takipçileri, potansiyel olanın, henüz edimselleşmemiş olan bir gizilgüce veya imkâna işaret etmesi noktasında hemfikirdir. Grek mirasından kalma bu düşünce, gerek günlük konuşma dilimize gerekse de bilimsel-felsefi gramere olduğu gibi geçmiştir. Bu düşünce çizgisi içerisinde potansiyellik, edimsel olmayan fakat edimselleşmesi *muhtemel* olana işaret eden bir gizilgüce veya yeteneğe (faculty) gönderme yapmaktadır. Örneğin Aristoteles'e göre bir tahtanın içinde Hermes için potansiyel halde deriz. Veya temaşa etmeyen bir filozofun, temaşa etme potansiyelliğine sahip olduğunu söyleriz.² Dolayısıyla Aristoteles'e göre potansiyel olmak, edimsel olmamakla eşdeğerdir.³ O halde edimselleşmiş olmak da potansiyel olmaktan çıkmak demektir. Çünkü edimsel olmak, potansiyel olmanın bir forma girerek gerçekleşmesi anlamına gelir.⁴ Whitehead'in *gerçek potansiyellik* (real potentiality) teorisi ise bu türden bir anlayışın dışında konumlanır.

Whitehead, iki tür potansiyellikten bahseder. Bunlardan biri bu metnin sınırları dışında yer alan *genel potansiyelliktir* (general potentiality). Genel potansiyellik, edimsel dünyaya bağlı olmayan potansiyelliktir ve konu hakkındaki geleneksel literatürle uyum içindedir. Diğeri ise *gerçek potansiyelliktir* (real potentiality). Whitehead'e göre *gerçek potansiyellik*, doğrudan edimsel dünya tarafından sağlanan veriler yoluyla koşullandırılır.⁵ O halde Whitehead'in bu konu bağlamındaki *gerçeklik* (reality) söylemi, *edimsellik* (actuality) üzerinden geliştirilmektedir.

Gerçek potansiyellik düşüncesi, oluş sürecinin, dünyayı meydana getiren edimsel varlıklarda ve bu varlıklar aracılığıyla saptanabileceğine dair Whitehead'in ısrarını ifade etmektedir. Dahası, edimsel dünyanın ve içindeki varlıkların devinimsiz ya da pasif nesnel olmadığını ve olmayacağını gösterir.⁶ Whitehead'e göre bütün evren, var olmalarının temelinde devinimin bulunduğu

¹ Giorgio Agamben, *Potentialities, Collected Essays in Philosophy*, (California: Stanford University Press, 1999), 177.

² Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 216.

³ Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, çev. Y. Gurur Sev, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 25.

⁴ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Y. Gurur Sev, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 107.

⁵ Alfred North Whitehead, *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, (New York: The Free Press, 1978), 65.

⁶ Michael Halewood, "A Bid For Novelty: Conceptions of Creativity", Goldsmiths, University of London, (Jan., 2013): 8.

devinen örüntülerden oluşmaktadır.⁷ Whitehead'in edimsel varlıkları kendi özleri itibariyle devinime sahip canlı⁸ organizmalardır. O halde edimsellik, durağanlık veya ebediyet üzerinden değil, devinim ve sonluluk üzerinden tanımlanmaktadır. Bu bağlamda gerçeklik de devinimli ve sonlu olana işaret etmektedir. Dolayısıyla Whitehead'in, doğanın asli unsurları olarak öne sürdüğü edimsel varlıklar, mekanik materyalizmin öne sürdüğü eylemsiz maddeyle karşıtlık içerisinde. Newton, Galileo'dan aldığı⁹ *eylemsizlik* prensibiyle, bir cismin, ister hareketsiz ister hareket halinde olsun, nerede olursa olsun kendini evinde hissettiğini savunmuştur. Bu cismin gidecek bir yeri yoktur ve deyim yerindeyse tembeldir. O saf bir eylemsizliktir veya sadece düz bir çizgiyi takip etmektedir. Bu mekanik bakış açısı, fiziksel doğanın devinimsiz olduğu veya olduğu gibi kalma eğiliminde olduğu söylenerek özetlenebilir.¹⁰ Whitehead'e göre bu eski yanlıgı hala insanların gündelik hayatında en yüksek rütbede hüküm sürmektedir.¹¹ Bu yüzden Whitehead, kendi metafizik dizgesini ortaya koymadan önce töz düşüncesi ve bu düşünceye bağlı madde eleştirisini sunar. Bu metin, bu eleştirilere değinecektir.

Whitehead'in metafiziğinde her *varlık* (being), *oluş* (becoming) için bir potansiyeldir.¹² Whitehead, oluş sözcüğünü karşılamak için *somutlaşma* (concrecence)¹³ terimini öne sürer. Bu terim, edimsel varlığın kendi *deneyim* sürecinin en genel ifadesidir. Bu deneyim süreci, edimsel somut gerçekliği oluşturan şeydir. Potansiyelliğin, gerçek bir birliğe geçişidir.¹⁴ Whitehead, söz konusu deneyim sürecini şöyle tanımlar: "...çokluk içinde bir olmanın ve çokluğun bileşiminden doğan bir olmanın kendi kendine verdiği haz...".¹⁵ Fakat *çokluğun bileşimi*, "ayrım yapmaksızın bir araya getirilmiş olan ve belli bir yapısı bulunmayan bir koleksiyondan ibaret değildir. Her bileşen, doğasının bir gereği

⁷ R.G. Collingwood, *Doğa Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, (İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2020), 185.

⁸ Buradaki canlılık ifadesi dirimli anlamıyla kullanılmamıştır. Daha ziyade çevresine tepki vermesi bakımından bir edimsel varlığın canlılığından bahsedilmektedir.

⁹ Collingwood, *Doğa Tasarımı*, 122.

¹⁰ David L. Miller, "Whitehead's Extensive Continuum", *Chicago Journals, Philosophy of Science*, (Apr., 1946): 146.

¹¹ Alfred North Whitehead, *Doğa ve Yaşam*, çev. Sercan Çalçı, (İstanbul: Öteki Yayınevi, 2018), 13-14.

¹² Whitehead, *Process and Reality*, 165.

¹³ Whitehead *somutlaşma* terimini ilk olarak 1926 tarihli *Zaman* makalesinde ortaya atmıştı. Daha sonra bu terim onun lügatinin bir parçası haline gelir.

¹⁴ Alfred North Whitehead, *Sembolizm, Anlamı ve Etkisi*, çev. Ramazan Ertürk, (Ankara: Fol Kitap, 2019), 90.

¹⁵ Whitehead, *Process and Reality*, 145.

olarak, diğer bileşenlerle olan belli bir potansiyel ilişkiler şeması içinde bulunur".¹⁶

Çokluk içinde bir olma, Whitehead'e göre kavrayışsal bir birleşme (prehensive unification) sürecini tanımlar. Bu süreç içerisinde kavrananlar, bir kavrayış birliği içerisinde toplanır. Bu kavrayış birliği kendisini *burada ve şimdi* olarak tanımlar ve bu şekilde kavranan birliğin içinde toplanan şeylerin başka yerlere ve başka zamanlara temel referansları vardır.¹⁷ Whitehead'in *başka yerlere ve başka zamanlara referansları olan* edimsel varlık öğretisi, mekanik materyalizmin öne sürdüğü, kendi kendisinden başka hiçbir şeye ve yere referans vermeksizin var olabilen tözsel madde anlayışının karşısında konumlanır. Whitehead'in edimsellikleri, bir ölçüde hem geçmişe hem de geleceğe referans verirler. Whitehead'e göre bir edimsel varlık, geçmiş potansiyellikleri gerçekleştirmesi bakımından geçmişe referans verir. Öte yandan bir edimsel varlık, nihai olarak bir amaca ulaşmak istediği için de geleceğe referans verir.¹⁸

O halde geçmiş edimsel varlıkların sağladığı veriler anlamına gelen gerçek potansiyellik, gerçekleşme süreci bitmiş olan edimsel varlıkların kavranışı anlamına gelmektedir. Bu, bir anlamda *geçmişin kavranışı* (prehension of past) demektir. Whitehead, bu teorisini temellendirmek için mekân ve zamanı birbiriyle ilişkisiz noktalar ve periyotlar dizisinden ibaret olarak varsayan Newtoncu mutlak mekân-zaman kuramının yerine evrendeki mekânsal ve zamansal ilişkiselliğin zeminini oluşturacak olan *yayımsal süreklilik* kuramını ortaya atar. Yayımsal süreklilik sayesinde doğanın bütün süreçleri birbirini etkiler, birbirini gerektirir ve birbirine kavuşur.¹⁹ Son olarak bu metin, gerçek potansiyelliği, yayımsal süreklilikle bir arada ortaya koyacaktır.

1. Bir Döneme Hâkim Olan Yanılgılar

Başlık yanıltıcı gelmesin. Düşünce tarihinde hiçbir yanılığın, herhangi dönemin düşünce şemasına bütünüyle hâkim olduğu görülmemiştir. Whitehead'in de ifade ettiği üzere hiçbir dönem homojen değildir. Herhangi bir dönemin hâkim düşünce tonu olarak tayin ettiğimiz şey ne olursa olsun, kendilerini çağlarının atmosferine muhalif olarak sunan insanların olması daima

¹⁶ Whitehead, *Sembolizm, Anlamı ve Etkisi*, 90.

¹⁷ Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World*, (New York: Pelican Mentor Book, 1948), 71.

¹⁸ Miller, "Whitehead's Extensive Continuum", 146.

¹⁹ Whitehead, *Doğa ve Yaşam*, 53.

mümkündür.²⁰ Dolayısıyla bu başlık altında belirli bir dönemi bütünüyle suçlamak yerine, bu dönemin hâkim düşünce tonunda Whitehead'in tespit etmiş olduğu yanlışlar ortaya koyulacaktır. Zaten söz konusu yanlışlar, her ne kadar belirli yüzyılların düşünce şemalarını işaret etse de Whitehead'e göre hala hükmünü sürdürmektedir. Bu yanlışlar, Whitehead'e göre düşüncenin önündeki en büyük engellerdir. Söz konusu dönem, 17. 18. ve 19 yüzyılları kapsar. Whitehead, bu üç yüz yıla hükmeden ve adına *bilimsel materyalizm* adını verdiği bir düşünce şemasının sistemli bir eleştirisini sunar. Bu şema halen ortadan kalkmamıştır. Yerleşik dilde ve felsefenin gramerinde hala yaşamaktadır. Bu yüzden eleştiriye sadece bir dönemin eleştirisi olarak okumak yerine onu bir bütün olarak görmek daha uygun bir yaklaşım olur.

1. 1. Öznelci İlke

Whitehead, deneyimin bütüncül yapısı içinde, şeylerin gerçek doğasının idrak edilmesini engelleyen modern yaklaşıma yönelik eleştirisinin epistemolojik boyutunu *öznelci ilkesi* başlığı altında sunar.²¹ Bu eleştiri, dünyayı ve onun bilgisini bütünüyle özneye yani insana bağımlı kılan zihniyete yönelmiştir. Whitehead'e göre dünyayı özneye bağımlı kılanlar, deneyimdeki verilerin yalnızca *tümmeller* açısından yeterli bir şekilde analiz edilebileceğini savunur.²²

Öznelci ilke, yalnız deneyimin doğasının, deneyimi yaşayan öznenin algısal özelliklerinin bir sonucu olduğu inancıdır. Başka bir deyişle algılanan şey, genel olarak bu algı eyleminden bağımsız şeyler bütünlüğünün bir görünümü değil, yalnızca bilişsel eylemin bireysel özelliklerinin bir ifadesidir. Bu görüş, dünyayı bütünüyle öznelcinin bilişine bağlayan *aşırı öznelci* görüştür. Bu kapsamda dünya, tamamen öznenin türetilen ve müşterek olmayan bir şeydir. Öte yandan, algısal deneyimin, ortak bir nesnel dünyayı bildirdiği noktasında uzlaşma gösteren *ılımlı öznelciler* de vardır. Bunlar, öznenin bağımsız bir dünyanın var olduğunu kabul etse bile, öznenin benliğini, bildiğimiz dünya ile müşterek dünyanın arasına yerleştirir. Bildiğimiz dünya, ona göre ötede bulunan müşterek dünyanın baskısı altındaki benliğimizin içsel gerilimidir.²³ Bunun hem ontolojik hem de epistemolojik sonuçları vardır. İster aşırı, ister ılımlı öznelciler olsun, her ikisi de farklı ölçeklerde de olsa dünyayı, onu algılayan öznenin düzeyine çeker.

²⁰ Whitehead, *Science and the Modern World*, 67.

²¹ Ertuğrul R. Turan, "Bütüncül Yaklaşım ve Whitehead'in Deneyim Kavrayışı", Ankara Üniversitesi, DTCF, Felsefe Bölümü Dergisi, 16 (2003): 70.

²² Whitehead, *Process and Reality*, 157.

²³ Whitehead, *Science and the Modern World*, 89-90.

Bu indirgemecilik, birçok tikel duruma açıklama getirme girişimi olarak başlar ancak tikelliğin tasfiyesiyle sona erer.²⁴ Whitehead'e göre özne ve dünya arasında bu türden bir ikilikten bahsedebilmek için yeterli bir argüman hattına sahip değilizdir. Öyle ki bedenimizin nerede bittiği ve dış dünyanın nerede başladığını bile ancak çok belirsiz bir şekilde ayırt edebilmekteyiz²⁵

İnsan ve bedeninin birliği kabul edilir. Bedenim nerede biter ve dış dünya nerede başlar? Örneğin, kalemim dışsaldır; elim bedenimin bir parçasıdır ve tırnaklarım bedenimin bir parçasıdır. Nefes de ağzımdan ve boğazımdan ciğerlerime girip çıkarken bedensel ilişkisi içinde dalgalanır. Kuşkusuz beden dış doğadan çok belirsiz bir şekilde ayırt edilebilir. Aslında diğer doğal nesnelere arasında yalnızca bir tanesidir.²⁶

Whitehead, *öznelci ilkeye* neden güven beslemediğine ilişkin üç (büyük) sebep sunar. İlk sebep, algısal deneyimimizin sorgulanmasıyla açığa çıkar. Bu sorgulamadan *taşlar*, *ağaçlar* ve *insan bedenleri* gibi devamlılık gösteren nesnelere, mekân ve zamanda ilişkilenen (related) renkler, sesler ve diğer duyu nesnelere oluşan bir dünyanın içinde olduğumuz ortaya çıkmaktadır. Algıladığımız diğer şeylerle aynı anlamda kendimiz de bu dünyanın unsurları gibiyizdir. Fakat öznelci, hatta ılımlı bir öznelci bile, bu dünyayı öznenin türetilir.²⁷

Whitehead'ın öznelciliğe güven duymamasının ikinci sebebi, deneyimin tikel içeriğine dayanmaktadır. Whitehead, öznel deneyim alanımızla sınırlı olmayan bilgilerimizin olduğunu öne sürmektedir. Örneğin tarih bilgimiz, bize, geçmişte hiçbir canlılığın var olmadığı çağlardan söz etmektedir. Algılamalarımız (perceptions), Dünya'nın iç kısmında veya Ay'ın öteki yüzünde nelerin olup bittiğine dair sonuçlara varmamızı sağlamaktadır.²⁸ Yani herhangi bir veriden, aslında verili olmayan başka bir şeyin sonucuna ulaşılmaktadır. Bu yapılırken, bir anlamda eldeki verinin *ötesine* geçilmektedir²⁹ Whitehead'e göre kişisel deneyimimizin bu içeriği karşısında, edimsel dünyanın kendi kişiliğimizin bir niteliği olduğuna inanmak zordur.

²⁴ Ertuğrul R. Turan, "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe" (Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1995), 17.

²⁵ Alfred North Whitehead, *Modes of Thought*, (New York: The Free Press, 1968), 114.

²⁶ Alfred North Whitehead, *Modes of Thought*, 114.

²⁷ Whitehead, *Science and the Modern World*, 90.

²⁸ Whitehead, *Science and the Modern World*, 91.

²⁹ Gilles Deleuze, *Ampirizm ve Öznelcilik*, çev. Ece Erbay, (İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2008), 86.

Whitehead, son sebep olarak eylem içgüdüsünü (instinct for action) öne sürer. Whitehead'e göre tıpkı duyu-algısının, bireyselliğin ötesinde yatan şeyin bilgisini veriyor gibi görünmesi gibi, eylem de kendini aşma içgüdüsünden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Eylem, benliğin ötesine, bilinen aşkın dünyaya doğru ilerlemektedir. Buradan, bilindiği şekliyle dünyanın, onu idrak eden özneyi aştığı sonucu çıkmaktadır³⁰

Öte yandan Whitehead, reforme edilmiş bir öznelciliği benimsediğini öne sürer. Organik felsefe tarafından benimsenen *reforme edilmiş öznelci ilkeye* göre öznelerin deneyimleri dışında hiçbir şey ama hiçbir şey yoktur.³¹ Bu minvalde bir deneyimden bahsettiğimizde, bunun sinir sistemine sahip bir hayvan bedenine ait olduğunu varsayarken hata ederiz. Whitehead'in edimsel bir varlığı *deneyimin nabzı* olarak adlandırmasının başlıca anlamı, deneyimi, bizzat deneyimin kendisi üzerinden ortaya koymaktır.³² Yani Whitehead, deneyimleri öncelerken aslında başvurulacak olanın, özneler değil, *yaln deneyimin kendisi* olduğunu öne sürmektedir. Çünkü Whitehead'e göre deneyimleyen özne, kendi benliğinin uzağında ve *ötesinde* bir şeyler bilmektedir.³³ Fakat öznelcilik ilkesini benimseyenler, deneyimin nasıl düzenlendiği sorusuna bir yaklaşım geliştirmeyi değil, kesinlik ve gerekçelendirmenin eşsiz kaynağı olarak özneyi belirlemekle ilgilenmektedir.³⁴ Whitehead, bu anlamda organik felsefeyi, Kant felsefesinin tersine çevrilmesi olarak yorumlar. Whitehead'e göre *Salt Aklın Eleştirisi*, öznel verilerin nesnel bir dünya görünümüne dönüştüğü süreci anlatır. Organik felsefe ise, nesnel verilerin, nasıl *öznel tatmine* dönüştüğünü ve nesnel verilerdeki düzenin, öznel verilerde nasıl yoğunluk sağladığını açıklamaya çalışır. Kant için dünya öznenin türer; organik felsefe için özne dünyadan -bir 'özne'den ziyade bir '*üst-özne*'den (superject)- ortaya çıkar. Burada hisseden,³⁵ kendi hislerinden ortaya çıkan birliktir; hisler ise bu birlik ile onun birçok verisi arasında aracılık eden sürecin parçalarıdır.³⁶ Whitehead, bu tersine çevirmeyi Kartezyen felsefeye de uygular. Descartes, kendi felsefesinde, düşünürü, kendi düşüncesini yaratan olarak konumlandırır. Whitehead'in organik felsefesi bu sırayı tersine çevirir ve düşünceyi, düşünürün yaratılmasında kurucu bir işlev olarak tasarlar. Düşünen,

³⁰ Whitehead, *Science and the Modern World*, 91.

³¹ Whitehead, *Process and Reality*, 167.

³² Victor Lowe, *Alfred North Whitehead, The Man and His Work, 1910-1947*, (Baltimore: John Hopkins University Press, 2019), 226.

³³ Whitehead, *Science and the Modern World*, 90.

³⁴ Isabelle Stengers, *Thinking with Whitehead*, (London: Harvard University Press, 2011), 395.

³⁵ Whitehead, *his (feeling) sözcüğünü kavrayış (prehension) sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanır.*

³⁶ Whitehead, *Process and Reality*, 88.

düşüncenin ulaştığı nihai erektir. Whitehead bunu, töz felsefesi ile organik felsefe arasındaki nihai karşıtlık olarak vurgular.³⁷

1.2. İsabetsiz Somutluk Yanılgısı

Whitehead, on yedinci yüzyıl fiziğinin bir süre sonra, ona kendi başarısını getiren soyutlamalar tarafından engellendiğini teşhis eder. Fiziksel meseleler bundan böyle, *süresiz bir an, genişliği olmayan bir nokta* gibi soyutlamalar temelinde anlaşılamaz hale gelmiştir.³⁸ Bilim dünyası kendine özgü bu soyutlamalardan daima memnuniyet duymuştur. Çünkü bu soyutlamalar doğadaki tek bir şeye dikkat çekmekte ve böylece gözlem amacıyla onu bütünden koparmaktadır.³⁹ Whitehead'e göre soyutlamanın bu şekilde iş görmesi bilim için bir başarıdır ve bu onun için kâfidir.⁴⁰ Yine de Whitehead'e göre bu durum inanılır gibi değildir. Bu evren anlayışı muhakkak ki yüksek soyutlamalar açısından düzenlenmiştir; paradoksun oluşmasının yegâne sebebiyse kendi soyutlamamızı somut gerçekliklerle karıştırmış olmamızdır.⁴¹

Whitehead'e göre bilim, kategorik düşüncesini dünyaya tatbik etmek suretiyle bir başarıya ulaşmıştır fakat bu başarı abartılmıştır. Bu abartı, insan zihnindeki kategorilerle doğanın olguları arasında birini diğerine tercih etme noktasına gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Whitehead'in *isabetsiz somutluk yanılgısı* (the fallacy of misplaced concreteness) olarak ifade ettiği yanılgının kökeninde yatan düşünce budur. Bu yanılgı, düşünce kategorilerinin içerdiği soyutlama derecesini görmezden gelmekten kaynaklanmaktadır. Düşünceyi bu kategorilerle sınırladığımız sürece edimselliğin bazı yönleri göz ardı edilmektedir.⁴² Burada, bir gerçekliği diğerine nispetle daha asli olarak görmemizden kaynaklanan bir hata vardır. *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde Whitehead, *salt bilinç, salt özel duyum, salt duygu, salt amaç, salt görünüş, salt nedensellik* gibi birkaç mefhumu örnek olarak verir. Bunlar, adeta *kendinde şeylerdir* ve metafiziğin hala vazgeçemediği soyutlamalardır. Oysa Whitehead'e göre bunların hiçbirinin, evrenin geri kalanından bağımsız bir varlığı yoktur.⁴³

Whitehead'in düşünce sistemi, isabetsiz somutluk yanılgısına getirdiği eleştirisiyle tam bir uyumluluk sergilemektedir. Örneğin kozmolojisinin taşıyıcı

³⁷ Whitehead, *Process and Reality*, 151.

³⁸ Stengers, *Thinking with Whitehead*, 127.

³⁹ Whitehead, *Science and the Modern World*, 119.

⁴⁰ Whitehead, *Science and the Modern World*, 67.

⁴¹ Whitehead, *Science and the Modern World*, 56.

⁴² Whitehead, *Process and Reality*, 7-8.

⁴³ Whitehead, *Process and Reality*, 18.

kolonlarından birisi olan *yaratıcılık* (creativity) mefhumu söz konusu olduğunda bile Whitehead'in taviz vermediğini görürüz:

"...elbette, 'yaratıcılığın' 'yaratıklardan' ayrı bir manası yoktur..."⁴⁴

Sonuç olarak Whitehead, hiçbir soyutlamayı asli gerçeklik olarak kabul etmez. Whitehead'in bu tutumu, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere yaratıcılık bahsinde bile değişmez. Oysa yaratıcılık, Whitehead'in ileri sürmüş olduğu kategoriler arasında nihai olandır (category of the ultimate). O, nihai olanı karakterize eden tümellerin tümelidir. Evrendeki her oluşumun sonucunda ortaya çıkan yenilik ilkesidir.⁴⁵ Fakat onun bile yaratıklardan⁴⁶ (creatures) ayrı bir varoluşu yoktur. Evrende her şey, birlikte olmaya yazgılıdır.⁴⁷ "Evrenin birlikteliğinden kaçış yoktur".⁴⁸

1.3. Doğanın Çatallanması

Whitehead'in metafizik çabasının bütünü, birbirinden farklı gerçeklik birimlerinin birbiriyle ilişkisiz ve irtibatsız çatallanmalar biçiminde düşünülmesine yönelik bir itiraz olarak okunabilir. Bu minvalde çatallanmayı içeren herhangi bir teorinin açıkça reddedilmesi Whitehead'in felsefesinin başlangıç noktasıdır.⁴⁹ Whitehead'in, *doğanın çatallanması* (bifurcation of nature) söylemi altında geliştirdiği eleştirilerin kapsamı, evrenin geri kalanından tecrit edilmiş, bağımsız, münferit varoluş düşüncesidir. Dolayısıyla çatallanma sözcüğüyle ifade edilmek istenen, doğanın bizatihi kendisinde meydana gelen bir çatallanma değil, düşüncede hâsıl olan bir çatallanmadır. Whitehead'in itirazı, doğanın, farklı anlamlarda gerçek sayılan iki gerçeklik katmanına bölünmesidir.⁵⁰ Zihin ve beden ya da bilen ve bilinen olarak formüle edilebilecek olan bu çatallanmanın ödettireceği bedel, doğanın geçişini (süreç) ifade edecek olan deneyimin bütüncül yapısını yitirmektir. Deneyimin bütüncül yapısını yitirmek, kendimizi şeylerin niteliklerini algılayanlar ve madde zerreciklerini de

⁴⁴ Whitehead, *Process and Reality*, 225.

⁴⁵ Whitehead, *Process and Reality*, 21.

⁴⁶ Whitehead, zaman zaman edimsel varlıkları, *yaratıklar* olarak adlandırır.

⁴⁷ Turan, "Whitehead'in Deneyim Kavrayışı", 66.

⁴⁸ Alfred North Whitehead, *Process and Reality, Essays in Science and Philosophy*, (New York: Rider and Company, 1948), 62.

⁴⁹ L. S. Stebbing, "Is the 'Fallacy of Simple Location' a Fallacy?", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 7. (1927): 208.

⁵⁰ Alfred North Whitehead, *Doğa Kavramı*, çev. Sercan Çalçı, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017), 41.

niteliklerini algıladığımız şeyler olarak gördüğümüzü zannetmekle sonuçlanmaktadır.⁵¹

Algılayan özne ve algılanan doğa, on yedinci yüzyıl bilimsel şemasında egemen olan görüştür. Bu şema bir tarafta *madde* (material), diğer tarafta ise *zihin* (mind) arasındaki kökensel bir düalizmi temsil eder.⁵² Descartes'ı izleyerek bu düalizmi ifade edecek olursak, maddi tözler ve tinsel (ruhsal/akısal) tözler şemasına ulaşırız. Bu şemaya göre maddi tözler, amaçsız bir varoluşa sahiptir. Bunlar tüm içsel değerlerden yoksun, katıksız unsurlardır. Bunların neden var oldukları, neden varlıklarını sürdürdükleri ya da son buldukları ile ilgili herhangi bir sebep sunmak imkânsızdır. Descartes'ın, varlıklarının Tanrı tarafından sürdürüldüğünü söylediği ancak Tanrı'nın bunu neden yaptığına ilişkin hiçbir gerekçe sunmadığı bu amaçsız varoluş teorisi, Whitehead'e göre açıklayıcı olmaktan uzaktır.⁵³

Whitehead, modern epistemolojinin, deneyimimizi oluşturan asli faktörleri⁵⁴ dışladığını öne sürer.⁵⁵ Bu epistemolojiye göre *zihin* ve *doğa* birbirlerine dışsaldır. Böylece insan zihni ve doğa arasındaki ilişki bütünüyle harici bir bilme etkinliğiyle son bulur. Bu bilme etkinliğini, kabaca bilen-bilinen veya özne-nesne ilişkisi olarak yorumlayabiliriz. Harici bilme etkinliği çerçevesinde insan (ya da onun bilme fonksiyonu olan ruh/zihin) ve doğa arasına bir mesafeler rejimi tesis edilir. İnsan *burada*, doğa ise *oradadır*. Bu sınırlı deneyim, onları birbirine bağlayacak olan *kavrayıştan* (his) yoksundur.

Modern bilme etkinliği, doğa ve insan arasındaki bu çatallanma üzerine inşa edilir. İnsan ile doğa arasındaki bilme ilişkisi, tıpkı Jules Verne'in eserlerinde, kendi kendilerini tuhaf ve korunaklı araçların içine hapsedmiş insanlar ve bu araçların *dışında* konumlandırılan tuhaf mekânlar ve yaratıklar arasında sürüyor gibidir. Doğrudan bir deneyimin önüne hep bir camekân

⁵¹ Whitehead, *Doğa Kavramı*, 36.

⁵² Whitehead, *Science and the Modern World*, 58.

⁵³ Alfred North Whitehead, *Aklın İşlevi*, çev. Sercan Çalıcı, (İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2020): 24-25.

⁵⁴ Deneyimimizi oluşturan asli unsurlar temelde üçe ayrılır. Bunlar *edimsel varlıklar* (actual entities), *kavrayışlar* (prehensions) ve *toplumlardır* (nexus). Toplumlar veya bağlantılar, edimsel varlıkların bir araya gelerek oluşturduğu örüntüler olarak düşünülebilir. Örneğin biz insanlar, edimsel bir varlığı doğrudan deneyimleyemeyiz. Bizim deneyimlediklerimiz, edimsel varlıkların toplumları olarak değerlendirilebilecek edimsel haller veya olaylardır. Örneğin bir kaya parçasını deneyimleriz. Bu bir toplumdur. Yine bu örnekleri vermek sağlıklı değildir. Çünkü her deneyim, deneyimleyeni de içine alan başka bir toplumdur. Bu metin, gerçek potansiyellik söyleminde daha ön planda olan edimsel varlıklar üzerinden ilerleyecektir. Ne var ki Whitehead bazen edimsel varlıkların toplumu olan edimsel haller ile edimsel varlıklar arasında neredeyse fark gözetmez.

⁵⁵ Whitehead, *Doğa ve Yaşam*, 62.

musallat olmaktadır. Camekânın içindeki (insan/zihin) ve dışındakiler (evren/doğa), arasında karşılıklı hiçbir *içsel* ilişki yoktur. Tıpkı müzelerde, korunaklı camekânlar içerisindeki numuneler arasında tesis edilmiş olan mesafeler rejimi gibi insan da kendi deneyimini camekânlarla, pilot köşkleriyle, fildişi kuleleriyle sınırlamaktadır.

İnsanoğlu, doğa ile arasında koyduğu bu mesafeler rejiminin, doğanın diğer varlıklarında da aynı şekilde işlediğini düşünmüştür. Örneğin bir kaya ile bir ağaç, iki ayrı irtibatsız varlık olarak kurgulanmıştır. Ağaç oradadır, kaya ise burada. Bu, sadece mekânsal bir orada-burada ilişkisi değildir. Kaya ve ağaç, mekânsal olarak birbirlerine dışsal olduğu gibi zamansal olarak da birbirlerinden ayrı periyotlar içerisinde kapatılmıştır. Her ikisi de kendi anlık *şimdisinde* mahpustur. Ağaç ve kaya, mekânsal-zamansal olarak farklı konumlar ve periyotlar boyunca paylaştırılmıştır. Bu düşüncenin zemini, Newton'un kozmolojisindeki irtibatsız ve ilişkisiz noktalar dizisinden oluşan mutlak mekân; irtibatsız ve ilişkisiz anlar dizisinden oluşan mutlak zaman düşüncesidir. Whitehead, bu yanılıyla, daha sonra değineceğimiz *yayımsal süreklilik* kavramıyla mücadele edecektir.

Öte Yandan Whitehead'in *doğanın çatallanması* söylemi, modern düşünceyi parçalayan tüm ayrılıklar için geçerli, genel bir ifade olarak da değerlendirilebilir.⁵⁶ Özünde düşüncedeki ve deneyimdeki irtibatlılığın ve bütüncüllüğün yitirildiği bir krize işaret eder. Modern Batı düşüncesi, aslında bir ve bütün olan edimselliği, durmaksızın kamplara ayırmakta ve bu kamplar arasındaki iletişim ağlarını yok etmektedir. Böylelikle, ten ve can, beden ve zihin, töz ve nitelik gibi ayrımlardan oluşan *fark* kıstasına dayalı bir dünya imgesini servis etmektedir. Bu dünya imgesi, her tekil parçayı sadece kendi kendisinden ibaret bir gerçekliğin içine hapsederek *mutlaklaştırmaktadır*. Edimselliğin bütüncül yapısından soyutlanarak korunaklı camekânlar içerisinde tutuklanan varlıklar, hamleden yoksun bir atılığa terk edilmektedir.

1.4. Basit Konum Yanılgısı

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik*'te şöyle der:

"Kendimizi uğultulu bir dünyada, hemcins yaratıklardan oluşan bir demokrasinin ortasında buluruz; oysa ortodoks felsefe

⁵⁶ Stengers, *Thinking with Whitehead*, 511.

bize şu ya da bu kılık altında, her biri hayali bir deneyimin tadını çıkaran yalnız maddeleri tanıtmaktan başka bir şey yapamaz."⁵⁷

Whitehead'e göre *basit konum* düşüncesi, on yedinci yüzyıl düzeneksel doğa şemasının temelidir. Bu doğa şeması, *basit konum* fikri olmaksızın kendi ifadesini bulamaz.⁵⁸ Whitehead bu doğa şemasına hâkim olan madde öğretisini, basit konum düşüncesine de ipucu teşkil edecek bir metaforla açıklar:

"Mesela bir müzedeki herhangi bir numune, vitrinin ardına sımsıkı kilitlenmiştir. Orada yıllarca kalır, rengini kaybeder ve belki de parçalara ayrılır. Oysa o, yine de aynı numunedir..."⁵⁹

Whitehead, bilimin, on yedinci yüzyıldan beri felsefenin sırtına bindirdiği bir materyalizmden bahseder.⁶⁰ On yedinci yüzyılı takip eden iki yüz yıl boyunca Avrupalı zihinler tarafından benimsenen kozmolojinin de temel direği olan mekanik materyalist düşünce şemasını Whitehead, *bilimsel materyalizm* (scientific materialism) olarak adlandırır. Materyalizmin etkisi altındaki kozmoloji, mekâna *saçılmış* indirgenemez kaba *madde* (matter) veya *materyal* (material) gibi *mutlak* bir unsuru önceden kabul eder. Kendi başına bu tür bir materyal, anlamdan yoksun, değersiz ve amaçsızdır. Kendi doğasından gelmeyen harici (external) ilişkilerin dayattığı sabit bir rutini izleyerek yaptığı şeyden ibarettir. Dönemin doğa bilimi, böyle bir madde anlayışının pençesindedir. Doğa cansız, sessiz, kokusuz, renksiz bir mevzudur; o, maddenin *amaçsızca* ve anlamsızca hücumundan ibarettir.⁶¹ Bu düşünceye göre doğada gerçek olan şey, zamanda ve mekânda *konumlanan eylemsiz* maddedir.⁶² Bu eylemsiz madde, öznelikten yoksun boş bir edimselliktir. Buradaki *boş edimsellik* (vacuous actuality) ifadesi, öznelikten yoksun bir varlığı tanımlamaktadır.⁶³

Bu madde, farklılaşmadan kalan ve herhangi bir zaman boyunca öz-kimliğini koruyan bir daimiliğe sahiptir. İlineksel nitelikler ve ilişkiler açısından değişime uğrayacaktır; ancak bu ilineksel değişimler boyunca onun edimsel varlığı kendisiyle özdeş kalacaktır.⁶⁴ Buna paralel olarak zaman ve mekânın kendisi de tıpkı madde gibi bağımsız bir varlığı olan ve maddeden ayrı bir varlık

⁵⁷ Whitehead, *Process and Reality*, 50.

⁵⁸ Whitehead, *Science and the Modern World*, 58.

⁵⁹ Whitehead, *Doğa Kavramı*, 35.

⁶⁰ Whitehead, *Science and the Modern World*, 38.

⁶¹ Whitehead, *Science and the Modern World*, 58.

⁶² Whitehead, *Doğa Kavramı*, 54.

⁶³ Whitehead, *Process and Reality*, 29.

⁶⁴ Whitehead, *Process and Reality*, 78.

sergilediği düşünülen bir *kap* veya *hazne* gibi düşünülür. Bu düşünceye göre mekân ve zaman tıpkı modern bilimin maddesi gibi *mutlaktır*.⁶⁵

Basit konum yanılığının kökeninde, Whitehead'e göre, felsefede zuhur eden başka bir yanılığın yatmaktadır. Bu yanılığın, *yalın varlık* olarak ifade edilen ekstrem bir varlık türünün tahayyülüdür. Söz konusu varlık türü, kendisi dışındaki her şeyin dayanağı konumuna yükseltilebilir *töz*-dür. Felsefe daha ilk ortaya çıktığı dönemde, düşüncenin yöntemi için zorunlu bir soyutlama olan *yalın varlığı* (bare entity) ya da *töz*, çeşitli anlamlara sahip varlıkların nitelikleri olarak belirlenen unsurların doğadaki metafizik dayanağına dönüştürme yanılığına düşmüştür. Sonraları filozofları da kapsayan bilim insanları, felsefeyi bilinçli ya da bilinçsiz olarak akla dahi getirmeksizin, niteliklerin dayanağı olan bu *yalın varlığın* yine zamanda ve mekânda bulunduğunu varsaymışlardır.⁶⁶ Grek düşüncesinden hiçbir zaman uzak ve kopuk olmayan bu fikir, bazı ekstrem varlık türlerinin bütün şeylerden bağımsız olarak var olduğu fikrini de beraberinde getirmiştir. Başka bir ifadeyle, bir mekânın ortasında *burada ve şimdi* olup biten kaba gerçeklikler vardır. Bu kaba tekillikler deneyimimizden kaldırıp atarsak, geriye, olayların geçişine hiçbir referansta bulunmayan öz-kimlikler (self-identities), farklılıklar ve zorunlu iç bağıntılara sahip bir tortu kalmaktadır. Bu doktrin, süreç faktörünü devre dışı bırakmakta ve dikkatlerimizi, ebedi formlar ve suretlere kaydırmaktadır. Bu şekilde tahayyül edilen âlemde, geçiş de, kayıp da, kazanım da söz konusu değildir. Bu âlem, *bütünüyle kendi kendisidir* (complete in itself). *Kendi içinde tamdır* (self-sustaining). Kendi kendisine yettiği için de ona tamamen gerçek denilir.⁶⁷

Whitehead'in felsefesi, her edimsel varlığın, kendi oluşum süreci boyunca diğer edimsellikleri kendisine mal ettiği bir süreçten bahseder. Süreç, bir edimsel varlığı sadece kendi kendisinden ibaret bir varlık olmaktan çıkararak, onu, kendi ötesiyle ilişkili bir oluşum olarak değerlendirir. Burada varlık ve oluş iç içe geçmektedir. Varlığın (being), oluşa (becoming) üstünlüğünü vurgulayan gelenek bir kez daha sarsılmaya başlamıştır. Fakat Whitehead'in niyeti, basitçe, oluşu tekrar tahta çıkarmak ve varlığı oluşun girdabında bir kez daha yok saymak değildir. Whitehead, her ikisini de bir gerçeklik olarak görmeye hazırdır. O, hem varlıkla hem de oluşla yüzleşmeyi bir gereklilik olarak görür.

⁶⁵ Whitehead, *Science and the Modern World*, 67.

⁶⁶ Whitehead, *Doğa Kavramı*, 30-31.

⁶⁷ Whitehead, *Modes of Thought*, 68.

2. Süreç ve Kavrayış

2.1. Süreç

Whitehead'e göre doğa bir süreçtir (process) ve her şeyin duyu algımızda belirivermesinde olduğu gibi, doğanın bu karakteristiğinin de bir izahı yoktur. Yapılabilecek tek şey, bunu *spekülatif* olarak kanıtlayabilecek bir dil kullanmak ve ayrıca doğadaki bu faktörün diğer faktörlerle ilişkisini ifade etmektir. Whitehead süreç kavramını, *doğanın geçişi*⁶⁸ (passage of nature) olarak da adlandırır⁶⁹. Whitehead'e göre doğanın geçişine ilişkin bütüncül deneyim, Herakleitos'un ölümsüz cümlesinde de dile gelen şeydir: *Her şey akar*. Bu cümle, Whitehead'e göre insanoğlunun kavrayışının ürettiği ilk muğlâk genellemedir. Bu genelleme *Mezmurlar*'daki İbrani şiirlerinden bazılarının da ana temasıdır. Hayatın geçmekte olduğunun veciz bir ifadesi olarak ele alınabilecek genelleme, Northumbrian Kralı'nın⁷⁰ ziyafet salonunda *uçan serçe* hikâyesinde yeniden ortaya çıkar.⁷¹ Medeniyetin tüm aşamalarında hatırlanan bu düşünce, Whitehead'e göre şiire de yönünü veren şeydir.

Whitehead, evrendeki bazı şeylerin, örneğin Yerküre'nin, kayaların, dağların, Mısır Piramitlerinin, insan ruhunun, Tanrı'nın devamlılığını savunan görüşlere de önem verir.⁷² Ayrıca evrenin zihinsel ve kalıcı bir veçhesi olduğuna yönelik birtakım düşünceleri vardır. Fakat Whitehead'e göre evrenin bu kalıcı yönü, geçici olan tarafa geçerek onda *içkin* hale gelir. Whitehead'in evreninde her şey bir diğerine, kendi gerçekliği için gerekli olan bir faktörü ödünç verir. Whitehead buna *karşılıklı içkinlik* (mutual immanence) adını verir. Bu, Whitehead'in metafiziğinin anahtar kavramıdır.⁷³ Dolayısıyla doğanın analizine

⁶⁸ Bu kavram çifti ilk ele alısta, geçip gitmekte, bozulmakta ve yok olmakta olana referans veriyormuş gibi bir çağrışım yaratabilir. Fakat Whitehead, bu kavram çiftini tam da karşıt bir anlamda kullanır. *Doğanın geçişi*, bir dejenerasyon evresi, bir yozlaşma, bir kuruyup solma değil, tersine, varoluşun yaratıcı gücüdür (Whitehead, *Doğa Kavramı*: 86).

⁶⁹ Bu noktada Whitehead, bilimin ve medeni hayatın ölçülebilir zaman mefhumunu kullanmaktan özellikle kaçınır. Çünkü bu ele alınışıyla zaman, doğanın geçişine ilişkin temel bir olgunun sadece bazı yönlerini ortaya koyar. Whitehead'in, *doğanın geçişi* olarak adlandırdığı temel olgu için *zaman* (time) kelimesini kullanan Bergson'la tamamen aynı düşünceleri paylaştığını not düşer (Whitehead, *Doğa Kavramı*, 67).

⁷⁰ Kral Edwin (İ.S. 584 - İ.S. 633).

⁷¹ "Ey kral, insanın şimdiki yaşamı bana, bizim bilmediğimiz o zamanla karşılaştırıldığında, kışın komutanlar ve bakanlarla birlikte akşam yemeğinde oturduğunuz odada, yağmur ve kar fırtınaları hüküm sürerken, bir serçenin hızlı uçuşuna benziyor; bu serçe, bir kapıdan girip içeri uçuyor ve hemen başka bir kapıdan dışarı çıkıyor. Serçe içerideyken, kış fırtınasından güvende olur; ama kısa bir süre sonra çıkar ve fırtınanın içine, içinden çıktığı karanlık kışa geri döner. İnsanın bu yaşamı da kısa bir süre için görünür..." Bede, *Ecclesiastical History of the English People*, (New York: Oxford University Press, 1999), 95.

⁷² Whitehead, *Process and Reality*, 208.

⁷³ Whitehead, *Essays in Science and Philosophy*, 89

ilişkin her düşünce şeması, *geçicilik* ve *kalcılık* kavramlarıyla *eşit ölçüde* yüzleşmek zorundadır.⁷⁴ Whitehead, kendi felsefesi için her iki kavrama da kesinlikle bir yer açılması gerektiğini vurgulamıştır. Birincisi, her edimsel varlığın bir kalıcılığı olduğudur. İkincisi de her sabahın, kendi değişim ölçüsünce *yeni* bir olgu olduğudur.⁷⁵ Bununla birlikte Whitehead, değişim ve kalıcılığın *bipolar* bir ayrım olmadığını düşünmektedir. Onlar birbirlerini var eden bir çifttir. Felsefe tarihindeki hâkim soru olan '*nedir?*' ile sıklıkla es geçilen '*nasıl?*' sorularını birbirine bağlaması, onun bu kanaatinin en açık göstergesidir. Bunu, Whitehead'in *süreç ilkesinin* en açık tanımını veren cümlesinde görürüz:

"Onun varlığı, onun oluşu tarafından inşa edilmektedir. Bu süreç ilkesidir".⁷⁶

Bu cümlede *varlık* (being) ve *oluş* (becoming) birbirine bağlanırken, *oluşun* belirleyiciliği hemen göze çarpmaktadır. Yani oluş, varlığı belirleyen bir faktördür. Fakat Whitehead'in felsefesinde oluşun belirleyiciliği, varlığın dışlanması, izole edilmesi ya da hor görülmesiyle sonuçlanmaz. Tersine bu iki faktör birbirlerine içkindir. Oluş, varlığı belirlerken, varlık da oluşun koşullarını sağlamaktadır. Dolayısıyla oluş ve varlık arasında, birini diğerinden izole ederek koparılamayacak türden bir denge sağlanmış olur. Whitehead, bu dengenin ifadesi ve izahına modern metafizikte rastlanmadığını öne sürer.⁷⁷ Whitehead'e göre modern metafizik, Herakleitos'un *her şey akar* ifadesindeki son sözcüğü (*akar*) izole ederek yola koyulmuştur.⁷⁸ Bu izolasyon, varlığı oluşa kapatmış, onu *mutlak* ve değişmez olarak konumlandırmıştır. Böylece varlık ve oluş karşılıklı olarak birbirini dışlayan, aşkın unsurlar olarak görülmüş; oluşun olduğu yerde varlık, varlığın olduğu yerde de oluş düşüncesi tasfiye edilmiştir. Bu minvalde kalıcılık ve doğanın geçişi, her seferinde karşılıklı antagonist öğeler olarak konumlandırılmıştır. Whitehead'in süreç düşüncesinin özü ise *varlık* ile *oluşu*, kalıcılık ile geçişi birbirine bağlamaktır. Gerçek potansiyellik, oluşmakta olan bir

⁷⁴ Whitehead, *Science and the Modern World*, 88.

⁷⁵ Whitehead, *Process and Reality*, 136.

⁷⁶ Whitehead, *Process and Reality*, 23.

⁷⁷ Whitehead'e göre sürecin bütünsel deneyimi en iyi şekilde şiirde yakalanmıştır. Whitehead'in hemen hemen bütün eserlerinde, insanlığın en somut bakış açısı olarak değerlendirdiği edebiyata, bu alan içinde de özellikle şiire ve tiyatroya başvurması belki de bu yüzdendir. Öte yandan Whitehead, Grek felsefesi içerisinde Platon'a her zaman ayrı bir yer açmıştır. Herakleitos'ta gördüğü ve modern felsefede göremediği varlık ve oluş arasındaki bütüncül deneyimin izlerine Platon'da rastladığını söyler. Whitehead'e göre varlığın ebediliği ile oluşun akıcılığını birbirine kenetleyen bütüncül deneyim, Platon'un diyaloglarında değişik şekiller alarak karşımıza çıkar. Fakat aynı ölçüde bu doktrinle tutarsız pasajlar yine Platon'un aynı diyaloglarında bulunabilir (Whitehead, *Adventures of Ideas*, 154)

⁷⁸ Whitehead, *Process and Reality*, 208.

edimsel varlığın, oluşmuş olan bir varlığı nesnel bir veriye dönüştürerek kendisine katma sürecidir. Peki, bir varlık, başka bir varlığı nasıl kendisine katar. Burada Whitehead'ın eşsiz kavram üretimine tanık oluruz: *Kavrayış* (prehension).

2.2. Kavrayış

Whitehead, *kavrayış* (prehension) sözcüğünü ilk olarak *Bilim ve Modern Dünya* adlı eserini oluşturan Lowell Dersleri'nde (1925) kullanmıştır.⁷⁹ Whitehead bu sözcüğü, ön takısını atmak suretiyle *comprehension* sözcüğünden elde etmiştir. İkinci sözcük, bilişsel veya şuurlu bir anlayışı ve idraki dile getirmektedir.⁸⁰ Whitehead ise bilişsel olmayan bir idraki temsil etmesi için *prehension* sözcüğünü ortaya atmıştır. Böylece idrakin hem bilişsel hem de bilişsel olmayabileceğini dile getirmek istemektedir.⁸¹ Dolayısıyla kavrayış sözcüğünün her ne kadar epistemolojik bir ufku olsa da Whitehead'ın asıl amacı, onu, edimsel dünyanın somutlaşmaları içerisinde konumlandırmaktır. Bir çocuğun $2+2=4$ 'ü kavraması kadar bir bitkinin güneş ışığını tutması, zapt etmesi de bir kavrayıştır (Çalıcı, 2021: 154). O halde kavrayış, uyumlu bir örüntüye ulaşmaya çalışan bir birleşme sürecidir. Bu yüzden Whitehead, bütün doğayı, kavrayıştan kavrayışa geçerek genişleyen bir gelişim süreci olarak yorumlamaktadır. Basit konum düşüncesi düşünceden atılmıştır. Artık doğanın asli unsurları olan varlıklar, kavrayışları yoluyla kendi ötesine geçmektedir.

Whitehead'e göre basit konum yanılışı yoluyla bir edimsel varlık, diğer varlıklarla olan karmaşık ilişkisinden soyutlanır.⁸² Buradaki yanılışı, değişimin değişmeyen öznesinin tanınmasına dayanır. Whitehead, içinde değişmez öznelerin bulunmadığı dinamik ve yaratıcı evren vizyonunda bu yaklaşımı kategorik olarak reddeder.⁸³ Bu reddedişi, Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin daha en başında dile getirilir. Hatta bu eserde Whitehead, öne süreceği metafizik öğretinin bütününün, boş edimsellik (basit konum) kavramının üstü kapalı bir reddi olarak düşünülmesini salık verir. İşte Whitehead, basit konum yerine, edimsel varlıkların deneyimsel etkinliğini vurgulayan *kavrayış* veya aynı

⁷⁹ Lowe, *The Man and His Work*, 163.

⁸⁰ Aydın, Mehmet. "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985: 37

⁸¹ Whitehead, *Science and the Modern World*, 70.

⁸² S. L. Ford, *The Emergence of Whitehead's Metaphysics: 1925-1929*. (New York: State University of New York Press, 1984), 23.

⁸³ J. M. Zycinski. "The Doctrine of Substance and Whitehead's Metaphysics", Review of Metaphysics, (1989): 766-767.

anlama gelecek şekilde hissetme⁸⁴ (feeling) adını verdiği bu kavramdan yararlanır.⁸⁵ Bir varlığın başka bir varlığı hissetmesi onun, kendi bulunduğu mekân-zamansal konumun ötesine geçmesi demektir.

Whitehead 'in organik felsefesi, esas olarak başka bir varlıkta mevcut olma düşüncesini açıklığa kavuşturma görevine adanmıştır.⁸⁶ Whitehead'i okurken onu sıklıkla bir varlığın diğerinin kurucusu veya bileşeni olduğundan bahsederken buluruz. Bu yazılarda Whitehead, sürekli olarak çeşitli varlıklar arasındaki *birlikteliklerden* (togetherness) bahsetmektedir. Bu birliktelikler kapsamında çeşitli varlıklar, diğer varlıklara katılırlar yani onların bileşenleri olurlar.⁸⁷ Bir varlığın başka bir varlığın bileşeni olması, o varlığın başka bir varlıkta mevcudiyet kazanmasıdır. *Tümeller ve tikeller; özne ve yüklem; diğer bireysel tözlerde bulunmayan bireysel tözler; ilişkilerin dışsallığı* gibi klasik doktrinler bu sorunu çözümsüz hale getirir. Organik felsefe, bunlara karşı somut bütünleşmelerin içinde yer alan ve kesin, karmaşık bir kavrayış birliğinde son bulan bir doktrin öne sürer. Bu doktrin yapı taşları, deneyimleyen edimselliklerdir.⁸⁸ Deneyimleyen edimsellikler, kendi somutlaşma süreçlerinde aktif rol oynayan aktörlerdir.

Whitehead'e göre her bir varlık, kavrayışları yoluyla oluşturulur.⁸⁹ Kavrayışların bu bütünleşme süreci, kavrayışların somut birliği elde edilene kadar devam eder. Bu somut birlik içinde potansiyelliklerin gerçekleşmesine ilişkin tüm belirsizlikler ortadan kalkar. Bu nihai bütünlük Whitehead tarafından *tatmin* (satisfaction) olarak adlandırılır. Tatmin, somutlaşmanın tamamen belirlenmiş bir gerçeklik haline gelmesidir.⁹⁰ Whitehead'e göre somutlaşarak tamamen belirlenmiş hale gelen bir varlık, artık gerçek bir potansiyellik olarak kavranabilir bir veriye dönüşmüştür. O halde sadece somutlaşma sürecinden çıkan ve bu süreci sonlandıran unsurların gerçekleşmiş birliği olarak varlık, diğer somutlaşma süreçleri için bir potansiyel olarak, yani nesnel veya nedensel

⁸⁴ Hissetme, her ne kadar kavrayış ile anlama gelse de onun pozitif bir kavrayışa denk geldiğini belirtmeliyiz. Çünkü kavrayışlar, aynı zamanda arzu edilmeyen unsurları azletmeyi de içeren negatif yönleri olan süreçlerdir. Hissetmede ise benimseyerek kendine katma ön plandadır.

⁸⁵ Whitehead, *Process and Reality*, 13.

⁸⁶ Whitehead, *Process and Reality*, 50.

⁸⁷ Friedrich B. Fitch, "Combinatory Logic and Whitehead's Theory of Prehensions", The Philosophy of Science Association, (Oct., 1957), 331-332.

⁸⁸ Whitehead, *Process and Reality*, 56.

⁸⁹ Donald W. Sherburne, *A Key to Whitehead's Process and Reality*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1981), 9.

⁹⁰ Whitehead, *Process and Reality*, 211-212.

zemin olarak işlev görebilir. Somutlaşma sürecindeyken ise her edimsel varlık iktidarsızdır.⁹¹

O halde bir edimsel varlığın gerçek bir potansiyel olabilmesi için, somutlaşma sürecini bitirmiş olması, belirlenmiş olması veya başka bir deyişle tatmin olmuş olması gereklidir. Buradaki *tatmin* ifadesi, canlı bir organizma açısından düşünülmemelidir. Whitehead'ın metafiziğindeki kavramlar evrendeki canlı ve cansız bütün organizmalar için eşit ölçüde geçerlidir. Tatmin, herhangi bir somutlaşma sürecinin sona erdiği; potansiyelliklerin bütünüyle edimselliğe dönüştüğü nihai safhayı belirtmek için özel olarak seçilmiştir. Fakat ilginçtir ki Whitehead, bu nihai safhayı, aynı zamanda bir *yok oluş* (perishing) olarak tanımlar. Fakat yok oluş, Whitehead'e göre bir skandal değildir. Whitehead, yok olanın, gelecekte kendisinin ötesinde bir unsur olarak kaldığını öne sürer. Hatta *Süreç ve Gerçeklik*'in neredeyse tamamının, yok oluşun, Aristoteles'in oluş analiziyle aynı düzeyde analiz etme girişimi olarak okunabileceğini salık verir.⁹² Fakat bu, Whitehead'in, geçmişe tamamen somut bir karakter atfettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Whitehead'in metafiziğinde geçmiş (past), bazen bir gerçeklik olarak ortaya koyulsa da o, şimdiki zamana atfen, yani nispi bir gerçeklik olarak düşünülmalıdır.⁹³ Zaten Whitehead, sık sık şimdiki zamanın gerçekliği üzerine ısrar etmektedir. Hatta Whitehead'e göre "şimdiki zaman, var olan her şeyi ihtiva eder. O, kutsal topraktır; çünkü hem geçmiş hem de gelecektir".⁹⁴ Whitehead'e göre biz şimdiki zamandayız; şimdiki zaman daima değişmektedir; geçmişten türemekte, geleceği şekillendirmektedir; geleceğe geçmektedir. Bu bir süreçtir ve evrenin amansız gerçeğidir.⁹⁵

3. Yayılımsal Süreklilik ve Gerçek Potansiyellik

Whitehead'in metafiziğinde *gerçeklik* (reality) kavramının birden fazla karşılığı vardır. Fakat gerçek potansiyellik bağlamında ifade edilen *gerçeklik*, doğrudan edimselliğe (actuality) işaret eder. Yani bütünüyle gerçek olan, *edimsel* varlıklardır (actual entities). Edimsel varlığın özü ise *süreç*dir. Süreç, oluş ve yok

⁹¹ Paul Gentry, "Eternal Objects and the Philosophy of Organism", *Philosophy of Science*, 13 (1946): 253

⁹² Whitehead, *Essays in Science and Philosophy*, 89.

⁹³ Bu konuda aksini ifade eden düşünceler olsa da benim duruşum bu yöndedir.

⁹⁴ Alfred North Whitehead, *The Aims of Educations and Other Essays*, (London: Free Press, 1967): 3.

⁹⁵ Whitehead, *Modes of Thought*, 52-53.

oluşu ifade eder.⁹⁶ O halde gerçek potansiyellik, varlık, oluş ve yok oluşun hâkim olduğu dünyaya yani edimsel dünyaya ait bir öğretilerdir.

Whitehead'ın ortaya attığı gerçek potansiyellik öğretisi, özellikle on yedinci yüzyılda zirve yapan boş edimsellik düşüncesinin (basit konum) köküne vurur. Bu kurgu, var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan tözsel bir madde anlayışını tanımlar. Bu minvalde evren, birbiriyle ilişkisiz tözsel şeyleri ihtiva eden basit bir *kaptır*. Böyle bir mutlak evren anlayışı içerisinde her bir varlık kendi mevkiinde, kendi şimdisinde ve kendi başınıdır. İçsel bir devinimden ve histen yoksundur. Bütünüyle cansızdır. Gerçek potansiyellik öğretisi ise edimsel varlıkların, kendileri dışındaki varlıklar tarafından algılandığı, hesaba katıldığı ve oluşturucu bir unsur olarak özümsemişliğini ileri sürer. Bu öğretisi kapsamında her edimsel varlık, kendi ötesine doğru yayılmaktadır. Onlar bir anlamda "...belirli bir yerdedir. Ancak başka bir anlamda da her yerdedir".⁹⁷ Burada Whitehead, statik bir dünyanın nihai gerçekliğini reddetmekte ve biyolojik bir organizmada bulunan ilişkilere benzer dinamik ilişkilerin gerçekliğini kabul etmektedir.⁹⁸

Whitehead sadece edimsel varlıkların değil, zamanın ve mekânın da hem kendi içinde hem de diğer edimsel varlıklarla ilişkili olduğunu öne sürer. Fakat bu organik olarak ilişkili evren düşüncesinin ortaya koyulmasının önünde engel olarak tözcü felsefeler ve Newton'ın düzeneksel kozmolojisinden kaynaklanan yanılgılar vardır.⁹⁹ Bunların hepsi, doğadaki her unsurun birbiriyle irtibatsız bir şekilde ortaya koyulduğu *çatallanma* yanılgısına indirgenebilir. Whitehead, modern bilimin tarihini, bu ilişkisizlik yanılgısının bayrağı altına yerleştirir. Whitehead'e göre modern fiziğin de başarısını getiren bu ilişkisizlik düşüncesine yol açan soyutlamalar *isabetsizdir*, yani onlara yok yere *somut* bir karakter atfedilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁶ Alfred North Whitehead, *The Adventures of Ideas*, (London: The McMillan Company, 1969), 164.

⁹⁷ Whitehead, *Process and Reality*, 67.

⁹⁸ Miller, "Whitehead's Extensive Continuum", 144.

⁹⁹ Elbette, Newtoncu kozmolojinin de bir ölçüde organik bir ilişkiselliğe dayandığı öne sürülebilir. Nihayetinde Newton da evrendeki unsurların birbirine bağımlılığını vurgular. Fakat bu bakış açısı, etkin nedensellik alanı içerisinde kalır. Basitçe bu görüş, ağırlık, hız ve hareket gibi fiziksel karakterlerin birbirini etkilediği görüşüne dayalıdır (Miller, "Whitehead's Extensive Continuum", 146). Olağanüstü bir başarı olarak görünen bu düzeneksel kozmoloji kuramı, Whitehead'e göre doğayı, anlam veya değerden yoksun bırakmıştır. Çünkü Newtoncu kütle ve hareket kavramlarında maddelerin kendi aralarındaki bağıntısını gerektiren hiçbir sebep yoktu (Whitehead, *Doğa ve Yaşam*: 19).

¹⁰⁰ Stengers, *Thinking With Whitehead*, 127.

Çatallanma yanılığının en çok öne çıkan örneği, Newton'ın mutlak mekân-zaman teorisidir.¹⁰¹ Newton, mekân ve zamanı, basit bir *kap* (receptacle) olarak öne sürmüştür ve *potansiyellik* faktörünü en aza indirgemıştır. Böylece mekân ve zaman parçacıkları, diğer edimsel varlıklar kadar gerçek ve onlar tarafından *işgal edilmiş* (occupied) bağımsız varlıklar olarak ele alınmıştır.¹⁰² Yani mekân ve zaman, edimsel varlıklardan bütünüyle izole edilmiş bir varlık alanı olarak kurgulandığı için özünde hiçbir potansiyellik taşımamaktadır. Bununla birlikte mekân ve zaman, kendi içlerinde birbirinden bağımsız noktalar ve anlar barındırmaktadır. Tıpkı Descartes'e göre zamanı oluşturan anlar birbirine bağlı olmadığı ve asla bir arada bulunmadığı gibi. Öyle ki şimdi bizi var kılan şey, bir sonraki anda bizi üretmeye devam etmezse şimdi var olmamızdan biraz sonra var olabileceğimiz Descartes'e göre bir zorunluluk değildir.¹⁰³ Böyle bir durumda varlığın belirli bir bütünlüğe sahip olarak sürekliliği tehlikeye girmektedir. O halde bu görüşün sınırlamalarını aşmak istiyorsa, Whitehead'in edimsel varlığının, *sürmesi* (continue) gereklidir. Eğer süreksizlik nihai ise, atomik-düzeneksel görüşten organizma fikrine odaklanan görüşe doğru bir geçiş mümkün değildir. Whitehead'in organik felsefesi, *yayımsal süreklilik* (extensive continuum) doktrini ile bu yanılığın üstesinden gelmeye çalışır.¹⁰⁴ Whitehead'e göre yayımsal süreklilik, dünyanın tüm süreci boyunca mümkün olan varlıkların dayanışmasını ifade eder.¹⁰⁵ O, edimsel varlıkların *oluş* (becoming), *varlık* (being) ve *dayanışmasının* (solidarity) altında yatan temel gerçekliktir.¹⁰⁶ Bu temel gerçeklik,¹⁰⁷ *geçmiş*, *şimdi* ve *gelecek* ayrımlarının birbiriyle bağlantılı olduğunu; aralarında mutlak bir kopukluk olmaksızın sürekliliğe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸

¹⁰¹ Newton'la özdeşleşen bu teoriye göre *mutlak zaman* (tempus absolutum), kendiliğinden ve kendi doğasına, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın eşitlikle akmaktadır. Buna paralel olarak, *mutlak mekân* (spatium absolutum), kendi doğasında, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın daima kendisine özdeş ve devinimsiz kalmaktadır (Isaac Newton, *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*, (Seçmeler) çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 1998), 72.

¹⁰² Whitehead, *Process and Reality*, 70.

¹⁰³ René Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, (İstanbul: Say Yayınları: 2007), 63.

¹⁰⁴ C. Hartshorne & Creighton Peden, *Whitehead's View of Reality*, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010), 67.

¹⁰⁵ Whitehead, *Process and Reality*, 66.

¹⁰⁶ Jorge Luis Nobo, *Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*, (New York: State University of New York Press, 1986), 255.

¹⁰⁷ Şüphesiz Whitehead, yayımsal sürekliliğin gerçekliğinden bahsederken, edimsellik düzeyindeki somut gerçekliğe gönderme yapmamaktadır. Yayımsal süreklilik, nihayetinde bir soyutlamadır ve onun, edimsel varlıklardan ayrı müstakil bir varlığı yoktur. O, evrendeki içerme ilişkisinin temelini teşkil eden metafizik bir öğretilerdir.

¹⁰⁸ Miller, "Whitehead's Extensive Continuum", 145.

Whitehead, doğanın edimsellikleri arasındaki temel ilişkiyi ortaya koymak için *yayılım* (extension) terimini kullanır. Yayılım teriminin sembolize ettiği temel ilişki, ister mekânsal ister zamansal isterse de her iki anlamda olsun bir *içerme* (including) ilişkisidir (Whitehead, 2017: 206). Whitehead'in kullandığı *süreklilik* (continuum) kavramı ise hem belirsiz bölünebilirlik özelliğine hem de yayılımın sınırsızlığına işaret etmektedir. Whitehead'e göre yayılım süreklidir çünkü varlıkların ötesinde her zaman başka varlıklar vardır.¹⁰⁹ Bu, bütün edimsel varlıkların birbirini takip ettiği anlamına gelir. Yani edimsel varlıklar bitişiktir.¹¹⁰ O halde yayılımsal süreklilik boyunca her edimsel varlık, kendisi dışındakileri görmezden gelemeyeceği metafizik bir düzleme yerleştirilmiştir. Bu düzlem içerisinde gerçek potansiyellik, yayılımsal süreklilik boyunca birbirlerinin oluşumlarına katılan edimsel varlıkların dayanışmasını ifade etmektedir.

Sonuç

Bir varlığın gerçek potansiyelliği, kendisi dışındaki edimsel varlıkların sağladığı veriler yoluyla gerçekleştirilir. Whitehead'in bu yaklaşımı, evrendeki edimsellikleri kendi içine kapatan *basit konum*, *isabetsiz somutluk*, *çatallanma*, *özelci ilke* başlıkları altında ortaya koyduğumuz modern yanlışlara karşı bir itiraz niteliği taşır. Bu yanlışların dayattığı *boş edimsellik* fikri, her bir varlığı, oluş sürecinden izole ederek kendi içinde tam bir töz olarak değerlendirir.

Whitehead, tözsel madde anlayışına karşı kavrayışsal bir birleşme sürecini öne sürer. Bu minvalde gerçekliği belirleyen şey tözsellik veya kalıcılık değil, bu kavrayışsal birleşme sürecidir. Whitehead'in somutlaşma adını verdiği bu süreç içerisinde somutlaşan şeyler doğrudan edimsel varlıklar değil kavrayışlardır. Dolayısıyla Whitehead, deneyimin önüne hiçbir özneyi koymamaktadır. Buna rağmen, her kavrayış teleolojiktir ve geleceğe yönelik bir yeniliğe odaklanır. Bu yenilik, Whitehead'in yaratıcılık adını verdiği nihai bir kategori tarafından yönlendirilir. Buna rağmen Whitehead, yaratıcılığı, Tanrı gibi bir konuma yükseltmez. Nihai olarak kabul ettiği bu ilkenin bile yarattıklarından ayrı, müstakil bir varoluşu yoktur. Bununla birlikte kavrayışsal birleşme, bir yönüyle de geçmişe bağlıdır. Denilebilir ki kavrayışsal birleşme, yakıtını geçmişten tedarik eder. Geçmiş, bir ölçüde artık var olmayandır. O artık yoktur. Fakat etkisiz değildir. Tersine o, her oluş için gerçek bir potansiyel değeri taşır. Dolayısıyla, geçmişte somutlaşarak yok olmuş olan edimsellikler, şimdideki somutlaşma süreçleri için gerçek bir potansiyellik değeri taşır. Buradaki *geçmiş*

¹⁰⁹ Whitehead, *Process and Reality*, 66.

¹¹⁰ Turan, *The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*, 69.

(past) sözcüğünün kast ettiği zamansal uzaklığın pek bir önemi yoktur. Aynadaki yansıma bile bir geçmiştir ve benim şu andaki deneyimimi oluşturan kavrayışsal birleşme içerisinde potansiyel bir veridir. Whitehead bunu, edimsel dünyaya ilişkin bütün deneyimler için genelleştirmektedir. Biz edimsel dünyada sadece geçmişini deneyimleriz. Deneyimleyen ile deneyimlenen arasında bir eş zamanlılık söz konusu değildir.

Burada şu soru akla gelebilir: Whitehead'in gerçeklik söylemi sadece geçmişe mi referans vermektedir? Ya da gerçeklik, bütünüyle somutlaşmış olanda mı aranmalıdır? Whitehead'in eserlerinde bu soruya ilişkin net bir cevap bulunmaz. Aslında bir Whitehead araştırmacısı Whitehead'in bu soruya kesin bir cevap vermesini beklememesi gerekir. Eğer gerçekliği yalnızca geçmişe ya da yalnızca şimdiye özgülemiş olsaydı, o zaman Whitehead, kendisini çatallanma yanılığının içinde bulmuş olurdu. Bu yüzden bu soruya tartışmaya son veren bir yanıt geliştirmek mümkün değildir. Fakat şunu söylemekte çekince görmüyorum. Whitehead, şimdiki zamanı, diğer iki zaman kipinden daha çok önemsemektedir. Geçmişe ve geleceğe yönelik tasavvurlar ancak ve ancak *şimdi* yoluyla mümkün hale gelmektedir. O halde gerçek potansiyellik söyleminin tamlayanı olan gerçeklik, geçmişin şimdide gerçeklik kazanması anlamında ele alınmalıdır, geçmişin geçmiş olması bakımından gerçekliği anlamında değil.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. California: Stanford University Press, 1999.
- Aristoteles. *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016
- Aristoteles. *Oluş ve Bozuluş*, çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*, çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021
- Aydın, Mehmet. "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1985).
- Bede, *Ecclesiastical History of the English People*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Çalıcı, Sercan. *Gerçeğin Belleği: Bir Alfred North Whitehead Portresi*, İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2021.
- Collingwood, R. G. *Doğa Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020.
- Deleuze, G. *Ampirizm ve Öznelcilik*, çev. Ece Erbay. İstanbul, Norgunk Yayıncılık, 2008.
- Descartes, R. *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları: 2007.
- Fitch, Friedrich B. "Combinatory Logic and Whitehead's Theory of Prehensions", The Philosophy of Science Association, (1957).
- Ford, S. L. *The Emergence of Whitehead's Metaphysics: 1925-1929*. New York: State University of New York Press, 1984.
- Gentry, Paul "Eternal Objects and the Philosophy of Organism", Philosophy of Science, (1946).
- Halewood, Michael. "A Bid For Novelty: Conceptions of Creativity", Goldsmiths, University of London, (2013).
- Hartshorne, C. & Peden, C. *Whitehead's View of Reality*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Jones, G. ve Roffe Jon (Der.). *Deleuze'ün Felsefi Mirası*, çev. Öznur Karakaş. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2012.
- Lowe, V. *Alfred North Whitehead. The Man and His Work, 1910-1947*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2019.
- Miller, David. L. "Whitehead's Extensive Continuum", Chicago Journals, Philosophy of Science, (1946).

- Newton, I. *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*, (Seçmeler) çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1998.
- Nobo, J. L. *Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*, New York: State University of New York Press, 1986.
- Sherburne, Donald W. *A Key to Whitehead's Process and Reality*, Chicago: The University of Chicago Press, 1981.
- Stengers, I. *Thinking with Whitehead*. London: Harvard University Press, 2011.
- Stebbing, L. S. "Is the 'Fallacy of Simple Location' a Fallacy?". *Proceedings of the Aristotelian Society*, (1927).
- Turan, Ertuğrul. R. "Bütüncül Yaklaşım ve Whitehead'in Deneyim Kavrayışı", Ankara Üniveristesi, DTCE, Felsefe Bölümü Dergisi, (2003).
- Turan, Ertuğrul. R. "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe" Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1995.
- Zycinski, Joseph M. "The Doctrine of Substance and Whitehead's Metaphysics", *Review of Metaphysics*, (1989).
- Whitehead, A. N. *Process and Reality: An Essay in Cosmology*. New York: The Free Press, 1978.
- Whitehead, A. N. *Process and Reality: Essays in Science and Philosophy*, New York: Rider and Company, 1948.
- Whitehead, A. N. *Adventures of Ideas*. London: The McMillan Company, 1969.
- Whitehead, A. N. *Modes of Thought*. New York: The Free Press, 1968.
- Whitehead, A. N. *Science and the Modern World*. New York: Pelican Mentor Book, 1948.
- Whitehead, A. N. *The Aims of Educations and Other Essays*, London: Free Press, 1967.
- Whitehead, A. N. *Doğa Kavramı*, çev. Sercan Çalıcı. İstanbul: Alfa Bas. Yay. Dağ. San. Tic. Ltd. Şti., 2017.
- Whitehead, A. N. *Doğa ve Yaşam*, çev. Sercan Çalıcı. İstanbul: Öteki Yayınevi, 2018.
- Whitehead, A. N. *Sembolizm, Anlamı ve Etkisi*, çev. Ramazan Ertürk. Ankara: Fol Kitap, 2019.
- Whitehead, A. N. *Aklın İşlevi*, çev. Sercan Çalıcı. İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2020.